

Микола Бех
(Київ)

ВПЛИВ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЗМІНИ В ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ СЕЛА БЕХИ КОРОСТЕНСЬКОГО РАЙОНУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (XX – початок XXI ст.)

У статті досліджено питання впливу міської культури на традиційний побут с. Бехи Коростенського району Житомирської області протягом XX – на початку XXI ст. На основі архівних, друкованих джерел та польових матеріалів простежено процес проникнення елементів міської культури в життя бехівської сільської родини. Разом із традиційними складовими матеріальної культури (одяг, їжа, облаштування житла) відзначаються зміни в духовній культурі села.

Ключові слова: міська культура, с. Бехи, сільський побут.

The question of the influence of the urban culture on the traditional mode of life of Bekhy village during the 20th – the beginning of the 21st centuries is studying in the article. The processes of the penetration of the elements of the city culture into the life of the country family of Bekhy village is outlined on the base of the archives, printed sources and field materials. The changes of the material culture (the clothes, food, the house decoration) are depicted with the traditional components of the material culture.

Keywords: urban culture, Bekhy village, village mode.

В статье исследуется вопрос влияния городской культуры на традиционный быт д. Бехи Коростенского района Житомирской области на протяжении XX – в начале XXI в. На основе архивных, печатных источников и полевых материалов отслеживается процесс проникновения элементов городской культуры в жизнь беховской сельской семьи. Вместе с традиционными составляющими материальной культуры (одежда, еда, обустройство жилища) отмечаются изменения и в духовной культуре села.

Ключевые слова: городская культура, д. Бехи, сельский быт.

Постановка проблеми. Сучасний глобалізаційний соціум прогресуючої урбанізації з його новітніми тенденціями інтегрувати, уніфікувати або нівелювати всі явища й процеси національно-культурного життя, по-особливого впливає на українське село. У зв'язку зі швидкими темпами розвитку міст та згасання сільського способу життя, актуальне питання взаємовідносин представників міської та сільської культур. Саме цим зумовлена потреба вивчення взаємовпливу культури міста і села в процесі історичного розвитку та визначення тих соціальних прошарків українського села, які активно впроваджували елементи міської культури в сільський побут.

Метою нашого дослідження є висвітлення соціально-побутових трансформацій, викликаних проникненням елементів міської культури в побут населення с. Бехи. Для досягнення мети було поставлено **такі завдання:** дослідити про-

цес зростання впливу міста на традиційно-побутову культуру населення с. Бехи; на матеріалі с. Бехи показати роль «околичної» шляхти в процесі адаптації елементів міської культури до селянського традиційного побуту; простежити зміни в побуті населення с. Бехи в контексті політики радянської влади.

Об'єктом дослідження є населення с. Бехи, яке називає себе «шляхтою» (українська православна шляхта Житомирщини, або «околична» шляхта, від назви поселень – околиць) [3, с. 56]. Свої права на привілейоване становище в краї населення цих сіл отримало від великих князів Литовських. Зокрема, Федір Бех отримав землю від київського князя Володимира Ольгердовича, а його нащадки – підтвердження на володіння цією землею від князів Вітовта й Казимира, також від київського воєводи Андрія Немировича, пізніше – від великого князя Сигізмунда I [1, с. 14]. Усі ці грамоти вказують на обов'язковість земської, військової служ-

би та звільняють жителів села від суду та замкових повинностей [7]. Після Люблінської унії (1569 р.) усі права підтвержені королівськими декретами 1595 і 1599 років [1, с. 25].

Незважаючи на спільні риси традиційного побуту та обрядової культури у селян та шляхти, остання намагалася підкреслити своє привілейоване становище в регіоні, яке представники цієї суспільної верстви займали раніше [10, с. 35]. У зв'язку з цим, шляхта впроваджує нові елементи до традиційного побуту, які запозичує в інших народів. На початку ХХ ст. шляхта відтворює елементи міської культури у своєму побуті. Особливо це помітно в одязі, їжі та інтер'єрі житла. Цьому сприяв розвиток міщанства в краї, пов'язаний з відкриттям у 1902 році залізниці Київ – Ковель, що призвело до потужного соціально-економічного та культурного розвитку м. Коростеня [11, с. 42]. Вищезазначені чинники найбільш актуальні для с. Беги, враховуючи близькість до м. Коростеня та той факт, що шляхтичі с. Беги в реєстрі записані як міщани [9]. Хоча, як засвідчують польові матеріали, населення села самоідентифікувалося як шляхта.

Вплив міщанства особливо позначився на вбранні жителів села. Незважаючи на бідність місцевої шляхти, дедалі більше з'являється одяг з купованого тонкого фабричного полотна, придбаного в крамниці, яке ще називали «крамом» [19]. У 1920–1930-х роках куповане полотно використовували тільки на частину сорочки, станок (верхня частина) – з краму, а підточка («поточка») – з лляного полотна, або тільки рукава з краму [16, с. 16]. Хоча вже в 1950-х роках з'являються сорочки, пошиті з купованого полотна без використання лляного: «додольна сорочка – це з краму» [19]. Як зазначають дослідники, ще в 1920-х роках додільну сорочку виготовляли з лляного полотна [16, с. 16].

Під впливом міста на селі розповсюджується новий крій жіночої сорочки – на кокетці [4, с. 140]. Особливістю цього крою є відсутність прямокутних вставок у плечовій частині сорочки та пазушного розрізу, характерного для традиційної сорочки. Так, передню частину з'єднували зі спинкою «наплічниками» – поперечним полотнищем. У регіоні такий крій найбільш розповсюджений у шляхет-

ських селах: Бегах, Дідковичах, Васьковичах та ін. [15, с. 78]. У сорочках за допомогою вишивки оздоблювали комір та чохла, а нижню частину (подол) використовували на ткані узори. Манишку і рукави в Бегах не вишивали. Окрім тканих та вишитих узорів, для оздоблення сорочок використовували мереживо – «корунки» та різноманітні оборки – «фальбони» [15, с. 78].

З купованого полотна виготовляли широкі сатинові спідниці з «фальбонами», нижню частину прикрашали «корунками» (мереживом) та чорною смужкою, викінчували закладками та оборками – «бублями» [15, с. 79]. З краму робили фартух, який був необхідною складовою частиною польського жіночого костюма [12, с. 314]. Важливою частиною жіночого нагрудного одягу була кошуля (блузка), яку шили одного кольору зі спідницею та з купованого полотна [20]. Кошулю шили приталену, нагрудну її частину прикрашала планка з гудзиками [15, с. 80]. Блузку накладали поверх традиційної сорочки, яка поступово стала нижньою білизною [12, с. 354].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. під впливом міста в Бегах у побут входять нові компоненти верхнього жіночого одягу: гуньки, капоти, саки, круглі кофти [10, с. 239]. Їх шили з шовкової тканини та утеплювали хутром або ватною підкладкою і прикрашали скляними гудзиками або металевими бляшками [12, с. 315]. Розповсюдженими серед шляхти були традиційні свити та кожухи, які носили чоловіки і жінки.

Щодо чоловічого повсякденного костюма, варто зазначити, що в шляхти та селян він був майже однаковий. Хоча на початку ХХ ст. серед шляхти побутують піджаки та суконні штани міського крою до паска [4, с. 143]. У 1920-х роках під впливом міста серед чоловічого населення с. Беги з'являється модерний костюм «трійка», хоч він не був масово розповсюджений у цей період [18]. На початку ХХ ст. стають поширеними суконні чоловічі картузи з козирком зі шкіри [4, с. 143].

З 1920-х років серед населення села з'являється нове повсякденне взуття – гумові калоші («галоші», «чуні», «панчохи»). Цей тип взуття до кінця 1930-х років став основним, витіснивши плетені постолі, які були поширені в «мужицьких»

селах регіону. Свідченням широкого побутування гумових калош може слугувати той факт, що їх використовували навіть після Великої Вітчизняної війни в умовах масового зубожіння населення, тоді їх виготовляли в домашніх умовах: «...і був Іван тей. І вон наклеїв тие чуні. І це було нам легке взування» [20]. Зимовим взуттям були валянки, на які вдягали гумові калоші. Щоб підкреслити своє соціальне становище, місцева шляхта купувала шкіряне взуття («чоботи», «черевікі», «буцінкі»), яке виконувало роль святкового.

Вищевикладений матеріал засвідчив, що в одязі бехівської шляхти початку ХХ ст. прослідковуються елементи міської культури, проте вони не стають домінуючими. Сучасний і традиційний одяг однаково побутують серед населення села. Зазначимо, що майже весь одяг виготовляли в домашніх умовах з використанням традиційного крою, через що він не відповідав тодішній міській моді. Тому комплекс одягу, який сформувався протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. був синтезом традиційної сільської та модерної міської культур і продуктом жителів с. Бехи та втіленням їхніх естетичних уподобань.

Протягом 1920–1950-х років одяг виготовляли в домашніх умовах, тому комплекс традиційного одягу залишався незмінним. Його особливістю в цей період є зменшення частки одягу, виготовленого з вовняної пряжі. Зокрема, перестають виготовляти традиційні для шляхти літники та запаски, «все було з полотна» [19]. Зникає свита як основний плечовий одяг, її замінюють куповані куфайки: «вже куфайки почали купувати, ця куфайка була восьм рубльов» [20]. На нашу думку, причиною відмови від виготовлення цих елементів традиційного шляхетського одягу була відсутність сировини для вовняної пряжі, що спричинили зміни форм господарювання у зв'язку з колективізацією.

З кінця 1960-х років зростає частка купованого одягу. Доморобний одяг використовують жінки старших вікових груп, і зараз бехівські бабусі вдягають («складають») до церкви спідницю з «фальбонами», кошулю – блузку, виготовлену в домашніх умовах, та капоту. Молодь переважно користується купованими речами, тому їхній одяг практично не відрізняється від міського. Подібні тенденції простежуються на всій території України [17, с. 51].

Під вплив міського стилю підпадає не лише одяг. Характерні риси міщанства проявилися в забудові та облаштуванні житла населення с. Бехи. Зокрема, на початку ХХ ст. серед бехівського населення поширюється новий тип хати, що її збудовано круглим «домком»: це чотирикамерна будівля, яка нагадує квадрат, що його вздовж і в поперек розбито стінами на дві вузкі частини (сіни і комора) та ширші (хата і покої) [5, с. 15]. У Бехах нам удалося зафіксувати цей тип житла початку ХХ ст. Стіни цієї споруди збудовані з квадратних брусів у зруб, який має «чистий вугол». Ця техніка будівництва використовувалася раніше в містечковому будівництві [6, с. 302]. Вікна навколо оздоблені дерев'яними наличниками, які не є характерними для традиційного поліського житла. Їхня поява пояснюється впливом російської культури, де цей тип декору був відомий у міському будівництві в ХVІ–ХVІІ ст. [6, с. 303]. Особливістю досліджуваного «домка» є використання традиційного для бехівської хати великого сволака, який ніяким чином не вписується в структуру хати. Запозичивши цей тип житла, місцеві майстри не змогли відмовитися від великого сволака та обрядового комплексу, який супроводжував його встановлення. Поширення «домків» на початку ХХ ст. у шляхетських селах, розташованих недалеко від Коростеня, свідчить про його міське походження.

Вищезазначений тип жила особливо розповсюджується в Бехах у 1930–1940-х роках. На цей період припадає нова забудова села під час колективізації та його відбудова після Великої Вітчизняної війни. Ці будівлі відрізняються зовні від «домка» 1920-х років. Зростає площа житла, воно стає продовгуватим (8×10 м), вищим (з 2,2 до 2,5 м). Збільшуються двері та вікна, з кінця 1940-х років зникають віконниці («ставні»). Подібні тенденції простежуються у житловому будівництві приміської смуги м. Коростеня. Проте в цей період зберігається традиційне планування чотирикамерного житла: сіни–комора–хата–покої.

На 1960–1980-ті роки припадає нова хвиля будівництва, пов'язана з покращенням матеріального становища жителів с. Бехи та незадовільним станом тих будинків, які були побудовані ще на початку ХХ ст. Бехівське житло, збудоване

в цей період, дедалі більше нагадує будинки з передмістя Коростеня. Традиційне дерев'яне житло замінюють будинки зі шлаку та цегли. Сучасне чотирикамерне житло складається з вітальні, яка замінила сіни; двох спалень та зали. Поширюються літні кухні. Під впливом нових тенденцій зазнають змін ті будинки, які були побудовані раніше. Зокрема, замість комори облаштовують спальню, сіни розділяють на дві частини: вітальню і комору або кухню. Під впливом міста на селі з'являються веранди, які ще використовують як кухню. Зміна в плані житла свідчить про виключення його з виробничих процесів у сільському господарстві, що призводить до зближення сільського та міського житла за його функціональним призначенням.

Елементи міської культури з'являються і в інтер'єрі бехівського житла, одним із них було ліжко. Як зазначає дослідник побуту околичної шляхти К. Червяк, «присутність ліжка в хаті шляхтича є, так би мовити, обов'язковою, чого не спостерігаємо ще в звичайних селах» [16, с. 14]. Учений доводить, що ліжко стало складовою побуту шляхти на початку ХХ ст. Ще однією особливістю шляхетського житла був килим, який висів на стіні біля ліжка. Потрібно зазначити, що килим став важливою ознакою побуту околичної шляхти, він також присутній у всіх обрядах родинного циклу цієї суспільної групи [2, с. 24]. Килими також були складовою частиною інтер'єру міського помешкання [8, с. 17].

У Бехах на початку ХХ ст. у помешканнях місцевої шляхти була дерев'яна підлога, на відміну від селян [18]. У кінці 1920-х років в інтер'єрі жителів села починають з'являтися маленькі шафи («буфети») для посуду та іншого кухонного начиння. Вони кріпилися до стіни в сінях з правого боку від входних дверей, інколи в хаті замість традиційного мисника. Широко розповсюджуються «буфети» в 1950–1960-х роках. Тоді до побуту входять великі шафи для одягу, які замінюють традиційну скриню. Остання також використовується для збереження давнього одягу, тільки її переносять до комори або на горище.

У житлі, збудованому в 1960–1980-х роках зникають традиційні архітектурні компоненти, наприклад сволок, велика вариста піч, яка виконувала різноманітні

функції – приготування їжі, обігріву кімнати, спальне місце. Її ще будують, але невеликого розміру, дедалі частіше піч переносять до літньої кухні. Скорочується її функціональне призначення, піч використовують тільки для приготування святкової їжі, щоденну готують на газовій плиті. Для обігріву приміщення використовують грубу, відому жителям села ще з кінця ХІХ ст. [18] Паровий обігрів житла масово застосовують на початку ХХІ ст. З кінця 1990-х років з'являються ванні кімнати з підведеною до них гарячою і холодною водою. Подекуди в житловому приміщенні з'являються туалети, але не всюди.

Починаючи з 1970-х років у побуті жителів села з'являється телевізор, який у 1980-х роках стає складовою частиною інтер'єру. В оформленні житла використовують куповані меблі: комбіновані шафи-буфети, шафи для одягу, ліжко, столи та стільці. На вікнах традиційні фіранки змінюють на куповані штори та тюлі. З кінця 1980-х років стіни житла прикрашають куповані килими замість традиційних.

Як бачимо, починаючи з 1960-х років зростає частка купованих фабричних виробів замість традиційних ручної роботи, що призвело до поступового зближення інтер'єру сільського та міського житла. Цьому процесу сприяло підвищення доходів населення: «вже появились гроши, і стало таке що в магазинах можна було набрати» [20]. Політика радянської влади також спрямовувалася на подолання відмінностей між містом і селом. Влада намагалася нав'язати жителям сільської місцевості еталон сучасного інтер'єру. Проте в умовах стандартизації бехівське населення змогло зберегти деякі складові традиційного побуту, зокрема піч, килим, великі лави, рушники ручної роботи, які прикрашають ікони та фотографії. На кухні поряд із фабричними виробами використовують традиційні народні вироби з глини та дерева.

Визначальним для розвитку бехівського житла початку ХХІ ст. є модні тенденції, законодавцем моди стає міське середовище, масова культура, яка негативно впливає на локальну специфіку планування, нівелює знання з облаштування житла, враховуючи його функціональне призначення, що були накопичені предками протягом багатьох століть.

Отже, протягом ХХ–ХХІ ст. спостерігається процес зростання впливу міської культури на традиційний побут населення с. Бехи, який можна розділити на два періоди. Перший період, початок ХХ ст. – 1960-ті роки, характеризується впровадженням бехівською шляхтою деяких елементів міської культури, створенням нового одягу, у якому використовуються куповані тканини, запозичено новий тип житла, вносяться зміни до інтер'єру. Другий період, 1960-ті роки – початок ХХІ ст., характеризується зростанням кількості купованих фабричних речей у побуті населення с. Бехи, що призводить зближення його з міським.

Література

1. Антонович В. Б. Содержание актов об околичной шляхте / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. – К., 1867 – Т. 1. – Ч. 4. – С. 1–62.
2. Бех М. Килим в традиційно-побутовій культурі околичної шляхти Житомирщини / Микола Бех // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: Перші (міжнародні) Ястребовські читання (Кіровоград, 20–22 жовтня 2011 р.). – К., 2011. – С. 21–24.
3. Васянович О. З минулого шляхти околичної Центрального Полісся / Олександр Васянович // Берегиня. – К., 2004. – № 3. – С. 55–65.
4. Васянович О. Особливості вбрання околичної шляхти Житомирщини другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Олександр Васянович // Народний костюм як виразник національної ідентичності. – К., – С. 140–145.
5. Васянович О. Традиційне житло української дрібної шляхти у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. / Олександр Васянович // Берегиня. – К., 2008. – № 3. – С. 13–20.
6. Гурков В., Гошко Р. Поселения // Полесье. Матеріальна культура. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 279–333.
7. Дело Волынского дворянского депутатского собрания о дворянском происхождении рода Бехов // Державний архів Житомирської області. – Ф. 146, оп. 1, сп. 841, арк. 24.
8. Жук А. Українські народні килими (ХVІІ – поч. ХХ ст.) / А. Жук. – К. : Наукова думка, 1966. – 150 с.
9. Исповедная ведомость Ивано-Богословской церкви, села Бехов Овручского уезда, Волынской губернии за 1912 год // Державний архів Житомирської області. – Ф. 352, оп. 1, сп. 241, арк. 84.
10. Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. – К. : ІМФЕ, 2009. – Т. 2. – 640 с.
11. Лукашенко В. Коростенщина: історико-географічний нарис / Володимир Лукашенко. – Коростень : Друк, 2003. – 164 с.
12. Молчанова Л., Стельмащук Г. Одеяда // Полесье. Матеріальна культура. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 334–364.
13. Несен І. Околична шляхта Центрального Полісся: особливості весільного ритуалу / Ірина Несен // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 91–97.
14. Пономар Л. Походження українського народного одягу на Поліссі / Людмила Пономар // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 5. – С. 33–41.
15. Стельмащук Г. Традиційний одяг Житомирщини / Г. Стельмащук // Народна творчість та етнографія. – К., 1980. – № 6. – С. 77–82.
16. Червяк К. Шляхта околична на Коростенщині / Корній Червяк. – Коростень, 1920. – 20 с.
17. Щербій Г. Народне і професійне в сучасному одязі / Григорій Щербій // Народна творчість та етнографія. – К., 1983. – № 5. – С. 50–55.
18. Записав М. Бех у с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Беха Андрія Олексійовича, 1930 р. н.
19. Записав М. Бех у с. Бехи Коростенського р-ну. Житомирської обл. від Бех Ганни Федорівни, 1924 р. н.
20. Записав М. Бех у с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. від Дідківської Софії Степанівни, 1937 р. н.